

Ιστορικοί και πρόσφυγες*

Αντώνης ΜΟΛΧΟ

Στη μνήμη της αγαπημένης μου κόρης,
Λίζας Μόλχο,
που αφιέρωσε τη ζωή της διδάσκοντας μικρά παιδιά,
πρόσφυγες στις Η.Π.Α. από χώρες της Κεντρικής
και Νότιας Αμερικής

Αξιότιμε κ. Πρύτανη, κυρίες και κύριοι της Συγκλήτου,
αγαπητοί συναδέλφοι, φίλες και φίλοι

ΜΟΥ ΕΙΝΑΙ δύσκολο να εκφράσω επαρκώς τα συναισθήματά μου για την τιμή που αυτό το διακεκριμένο Πανεπιστήμιο αποφάσισε να μου απονεμίσει. Έχω υπάρξει, για αρκετά χρόνια, τυχερός, ώστε να έχω αποκτήσει μια καλή και επωφελή διαλογική σχέση με κάποιους συναδέλφους αυτού του Πανεπιστημίου, όχι μόνο από το Τμήμα της Ιστορίας και Αρχαιολογίας, αλλά και στη διάρκεια της θητείας μου στο Συμβούλιο του Πανεπιστημίου. Βλέπω τη σημερινή τελετή ως μια ευκαιρία για να συνεχίσω αυτόν τον διάλογο με συναδέλφους και φίλους,

---

* Το κείμενο αυτό, με λίγες παραλλαγές, παρουσιάστηκε στο Ρέθυμνο, στις 17 Οκτωβρίου 2018, στη διάρκεια τελετής αναγόρευσής μου σε Επίτιμο Διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ευχαριστώ θερμά τους συναδέλφους του Πανεπιστημίου για την πολύ μεγάλη τιμή που μου έκαναν. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον καθηγητή Σωκράτη Πετμεζά, την καθηγήτρια Έφη Αβδελά, και τον καθηγητή Χρήστο Χατζηιωσήφ και για την άψογη φιλοξενία στη διάρκεια της παραμονής μου στο Ρέθυμνο. Θερμά ευχαριστώ, επίσης, τον κ. Ανδρέα Παππά για την προσοχή και φροντίδα του στη μετάφραση του κειμένου μου από τα αγγλικά.

Έχω διατηρήσει σε αυτό το κείμενο τη μορφή του προφορικού λόγου, χωρίς να προσθέσω υποσημειώσεις. Στη μικρή βιβλιογραφία που ακολουθεί το κείμενο, οι αναγνώστες θα βρουν αναφορές σε επιστημονικές εργασίες, οι οποίες θα τους καθοδηγήσουν στην περαιτέρω μελέτη των θεμάτων που παρουσιάζω εδώ.

πολλοί από τους οποίους βρίσκονται εδώ σήμερα, και μια απόπειρα να εξελίξω κάποιες ιδέες, που μπορεί να παρατείνουν χρήσιμα την πολύχρονη συνομιλία μας.

Είναι ίσως άτοπο, σε μια μέρα χαράς όπως η σημερινή, να επιλέγει κανείς ένα μάλλον οχληρό θέμα: πρόσφυγες και εξόριστους. Εξορία σημαίνει ξερίζωμα, αποκοπή από το οικείο περιβάλλον, απομάκρυνση από τους φίλους και την οικογένεια, αποχωρισμός από γνώριμους ήχους και καθημερινές συνήθειες. Ειδικότερα για μας, που η ζωή μας περιστρέφεται λίγο-πολύ γύρω από την επιστήμη μας, από τις επαφές μας με συναδέλφους και από την προσπάθεια να κάνουμε τους σπουδαστές μας κοινωνούς όσων γνωρίζουμε, εξορία σημαίνει και τη μεγαλύτερη ίσως από όλες τις απώλειες: την απώλεια της μητρικής μας γλώσσας. Ο πρόσφυγας, όσο αίσια κατάληξη και αν έχει η οδύσειά του, δεν παύει να θεωρεί τον εαυτό του θύμα μιας επώδυνης εμπειρίας.

Πριν από μερικά χρόνια, ο Έντσο Τραβέρσο έγραφε: «Κάποτε θα πρέπει να επανεξετάσουμε την ιστορία του 20ού αιώνα από την οπτική γωνία της “εξορίας”. Της κοινωνικής και πολιτικής εξορίας, αλλά πάνω απ’ όλα της πνευματικής». Αυτή η «πνευματική εξορία», και πιο συγκεκριμένα η εξορία ορισμένων διανοουμένων, είναι το θέμα της σημερινής μου ομιλίας. Το εύρος του ζητήματος είναι τεράστιο, οι εκφάνσεις του πολλές, οι επιπτώσεις του στην ευρωπαϊκή και αμερικανική πνευματική ιστορία μακροπρόθεσμες. Επεκτείνοντας χρονικά την επισήμανση του Τραβέρσο, θα μπορούσε κάποιος να ανατρέξει στο πολύ βαθύ παρελθόν, σε περιπτώσεις όπως εκείνες του Τάκιτου, και του Οβίδιου, του Δάντη, και του Πετράρχη, του Βεσσαρίωνα, και του Μακιαβέλλι, στην παρουσία στο έργο τους του θέματος της εξορίας στην οποία είχαν καταδικαστεί. Πιο οικεία ίσως μας είναι τα πραγματικά περιστατικά στις περιπτώσεις συγγραφέων, καλλιτεχνών και άλλων διανοουμένων του 18ου και 19ου αιώνα. Αλλά κατά τον 20ό αιώνα, το ρυάκι αυτό των εξόριστων του 19ου αιώνα έγινε ορμητικός χείμαρρος. Διανοούμενοι εγκατέλειπαν τη Ρωσική Αυτοκρατορία, τη Σοβιετική Ένωση ή τη Ρωσική Δημοκρατία, την Ιταλία του Μουσολίνι, τη Γερμανία του Χίτλερ, την Ισπανία του Φράνκο, τις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», την Ελλάδα (ας θυμηθούμε το «Ματαρόα»), τις Ηνωμένες Πολιτείες στα χρόνια του μακαρθισμού αλλά και του Πολέμου του Βιετνάμ.

Κεντρικό σημείο αναφοράς της ομιλίας μου είναι μια σειρά διανοουμένων του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, οι οποίοι συχνά αντιμετώπιστηκαν με αδιαφορία ή/και περιφρόνηση, αντιστρόφως ανάλογη

της πρωτοτυπίας της σκέψης τους. Συχνά μάλιστα, οι άνθρωποι αυτοί, εκπατρισμένοι και κυνηγημένοι, ωθούνταν σ' ένα περιθώριο, απ' όπου δεν είχαν τη δυνατότητα να ξεφύγουν. Αρκεί να σκεφτεί κανείς την περίπτωση του Βάλτερ Μπένγιαμιν, ενός στοχαστή που σήμερα τυγχάνει ευρύτατης αναγνώρισης. Οι θετικές αξιολογήσεις του έργου του και οι συχνές αναφορές στις απόψεις του δεν αίρουν το γεγονός ότι η επίδρασή του ήταν σχεδόν ανύπαρκτη όσο ζούσε στη Γερμανία, ότι προσπάθησε απεγνωσμένα να ξεφύγει από τις δαγκάνες των διωκτών του, και ότι τελικά οδηγήθηκε στην αυτοκτονία, στα σύνορα Γαλλίας και Ισπανίας τον Σεπτέμβριο του 1940. Περιπτώσεις όπως αυτές του Βάλτερ Μπένγιαμιν, του Στέφαν Τσβάιχ και του Ερνστ Τόλερ, και πολλών άλλων, συχνά «ανώνυμων» επιστημόνων και καλλιτεχνών που επέλεξαν να θέσουν οι ίδιοι τέλος στη ζωή τους, μας υπενθυμίζουν ότι η ιδιότητα του εξόριστου και του πρόσφυγα σημάδεψε τη ζωή πλούσιων και φτωχών, ανδρών και γυναικών, φιλελεύθερων και μαρξιστών, νέων αλλά και μεγαλύτερων σε ηλικία, χριστιανών, εβραίων και αγνωστικιστών, σημαντικών φιλοσόφων όπως ο Γκέρσομ Σόλεμ και διακεκριμένων κριτικών όπως ο Έντουαρντ Σαϊντ.

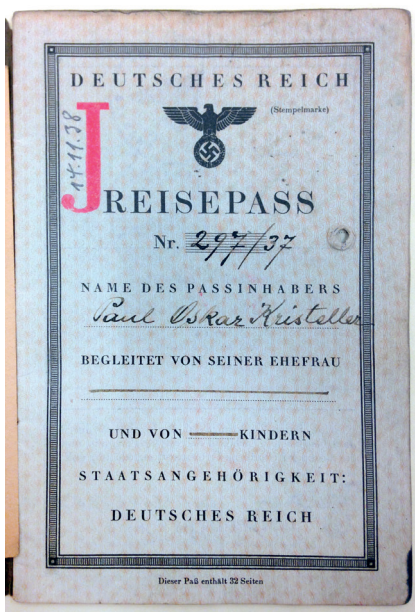
Είναι φυσικό πολλοί διανοούμενοι να έχουν γράψει για τις ιδιαίτερες συνθήκες και για τις δύσκολες στιγμές της εξορίας· στο κάτω-κάτω, αν κάτι χαρακτηρίζει τον διανοούμενο, αυτό είναι η τάση του να αναστοχάζεται για την κατάσταση του κόσμου στον οποίο ζει, και για τις συνθήκες που επικρατούν σε αυτόν. Υπάρχουν από τον 20ό αιώνα οκ ολίγα κείμενα με σχετικό περιεχόμενο, πολλά από αυτά δημοσιευμένα. Γλαφυρές όσο και οδυνηρές περιγραφές των δυσκολιών που αυτοί οι διανοούμενοι είχαν να αντιμετωπίσουν στον τόπο εγκατάστασής τους υπάρχουν, επίσης, σε επιστολές τους. Οι αναμνήσεις τους και η αλληλογραφία τους αποτελούν πλούσια σε πληροφορίες όσο και ενδιαφέρουσα ιστορική πηγή, στην οποία ο σύντομος χαρακτήρας της σημερινής ομιλίας μου δεν αφήνει περιθώρια να αναφερθώ εν εκτάσει. Νομίζω πως για νεότερους ιστορικούς, αλλά και για ιστορικούς ή κριτικούς της λογοτεχνίας, αυτού του είδους οι αναμνήσεις και οι επιστολές θα μπορούσαν να αποτελέσουν πεδίο νέας και πρωτότυπης έρευνας, προκειμένου να μελετηθεί αυτό το ιδιαίτερο λογοτεχνικό είδος που θα μπορούσε, ενδεχομένως, να αποκληθεί «αυτοβιογραφίες της εξορίας».

Προτού στραφώ σε κείμενα που έγραψαν οι πρωταγωνιστές της σημερινής μου ομιλίας, θα ήθελα να δούμε από κοντά μια εικόνα: την εικόνα του γερμανικού διαβατηρίου του Paul Oskar Kristeller, ενός από τους πλέον διακεκριμένους γερμανικής καταγωγής εβραίους επι-

στήμονες που αναγκάστηκε να δραπετεύσει από μια εχθρική πλέον προς το εβραϊκό στοιχείο Ευρώπη. Ο Kristeller διέφυγε στις Η.Π.Α. όπου δίδαξε για περίπου μισό αιώνα στο Columbia University ως καθηγητής φιλοσοφίας και ιστορίας. Το μεγάλο κόκκινο J, αρχικό της λέξης Jude (δηλαδή εβραίος) με το οποίο είχε σφραγιστεί η πρώτη σελίδα του διαβατηρίου του δίπλα στα σύμβολα του ναζιστικού καθεστώτος, προσδιόριζε την πολλαπλά διαφορετική και κατώτερη κοινωνική του θέση στη γερμανική κοινωνία.

Προτού προχωρήσω σε πιο λεπτομερή εξέταση της μικρής ομάδας που μας απασχολεί σήμερα, θα σκιαγραφήσω ένα συλλογικό, κατά κάποιον τρόπο, πορτρέτο

αυτών των λογίων. Γεννημένοι όλοι στην Ευρώπη και έχοντας αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τη χώρα τους, επέλεξαν να ζήσουν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στις Ηνωμένες Πολιτείες· οι περισσότεροι ανήκαν στην ίδια λίγο-πολύ γενιά, έχοντας γεννηθεί μεταξύ 1890 και 1910· επίσης, οι περισσότεροι ήταν εβραίοι, αν και η χρήση αυτού του όρου παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα όταν πρόκειται για αφομοιωμένους ευρωπαίους εβραίους οι οποίοι ανδρώθηκαν στα χρόνια του μεσοπολέμου. Με βάση τα μεταπολεμικά ακαδημαϊκά κριτήρια, η αναγνώριση που είχαν στη νέα τους πατρίδα δεν ήταν για αυτούς αδιαμφισβήτητος· ωστόσο, κατά την περίοδο 1945-1970 όλοι τους, ακόμα και εκείνοι που δεν είχαν καταφέρει να καταλάβουν κορυφαίες ακαδημαϊκές θέσεις στο νέο τους περιβάλλον, διακρίθηκαν για τη σημαντική τους συμβολή στην επιστήμη τους. Επίσης, είναι μάλλον προφανές ότι προέρχονταν όλοι από μεσοαστικά στρώματα των ευρωπαϊκών κοινωνιών τα οποία διακρίνονταν για τον κοσμοπολιτισμό τους· τα στρώματα αυτά είχαν επηρεαστεί βαθύτατα από την παράδοση πνευματικής ελευθερίας (από ό,τι οι Γερμανοί εννοούν συνήθως όταν κάνουν λόγο για Bildung), έχοντας παράλληλα συμβάλει τα μέγιστα στη διαμόρφωση αυτής της παράδοσης.

Το γερμανικό διαβατήριο του Paul Oskar Kristeller

Μπορεί όταν υποχρεώθηκαν να φύγουν από τη Γερμανία, να απώλεσαν αξιόλογα περιουσιακά στοιχεία· πήραν, ωστόσο, μαζί τους ό,τι πολυτιμότερο είχαν: την κουλτούρα τους, τις πεποιθήσεις τους, τις γνώσεις τους. Είναι γνωστό ότι ο Βάλτερ Μπένγιαμιν, έως τις τελευταίες του στιγμές και ενώ προσπαθούσε να βρει τρόπο να διαφύγει, δεν είχε αποχωριστεί τη βαλίτσα που περιείχε τα κάθε λογής χειρόγρατά του. Αντίστοιχη ήταν και η συμπεριφορά άλλων λογίων, τη ζωή και τη σκέψη των οποίων έχω προσπαθήσει να προσεγγίσω και να κατανοήσω καλύτερα. Παρά τις δυσκολίες που χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν καθώς μετακινούνταν από χώρα σε χώρα, αρνούνταν να αποχωριστούν τα βιβλία τους, τις σημειώσεις τους και τα χειρόγρατά τους, τα οποία μετέφεραν σε κουτιά, βαλίτσες, ακόμα και μπαούλα! Ό,τι πολυτιμότερο, ήταν για αυτούς το πνευματικό κεφάλαιο που είχαν σωρεύσει στο μυαλό τους και το οποίο είχε σημαδέψει την προσωπικότητά τους.

Δεν θα αναφερθώ εδώ σε ζητήματα μεθοδολογίας τα οποία αναπόφευκτα προκύπτουν κατά την προσπάθειά μου να σκιαγραφήσω ένα συλλογικό πορτραίτο των μελών αυτής της ομάδας εξόριστων διανοουμένων, οι οποίοι αναμφίβολα διαφέρουν μεταξύ τους. Αναφέρω απλώς εδώ για λόγους σαφήνειας της ανάλυσης ότι στη συνέχεια θα βασιστώ στον συλλογισμό που ανέπτυξαν τρεις σημαντικοί διανοούμενοι, και αυτοί οι ίδιοι εξόριστοι: οι Hilde Domin, Eric Auerbach, και Hannah Arendt.

Το 1954, όταν επέστρεψε στη Χαϊδελβέργη από τη Δομινικανή Δημοκρατία όπου είχε ζήσει για περισσότερα από είκοσι χρόνια αφότου εγκατέλειψε τη Γερμανία (λίγο πριν οι Ναζί καταλάβουν την εξουσία), η ποιήτρια Χίλντε Ντομίν (1909-2006) έγραφε για τα χρόνια της αυτοεξορίας της: «Unverlierbares Exil, du trägst es bei dir, Wüste, einsteckbar» (=Εξορία αναπώλεστη/ την κουβαλάς μαζί σου/ γλιστράς μέσα της/ διπλωμένος λαβύρινθος/ έρημος τσέπης», στην ελεύθερη αλλά τόσο όμορφη μετάφραση του Αγαθοκλή Αζέλη (τον οποίο και ευχαριστώ θερμά). Δεν είναι λίγοι οι εξόριστοι διανοούμενοι που αναγκάστηκαν να ζήσουν σαν πρόσφυγες, κατά τον 20ό αιώνα ή και παλαιότερα, οι οποίοι θα κουνούσαν το κεφάλι τους, με κατανόηση και συγκίνηση, διαβάζοντας αυτούς τους στίχους. Η εξορία είναι μια ζώσα πραγματικότητα, μια κατάσταση που βαραίνει τον πρόσφυγα για όλη του τη ζωή. Επηρεάζει καθοριστικά τη ματιά του στο παρελθόν, σφραγίζει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται το παρόν, διαμορφώνει το όραμά του για το μέλλον. Με άλλα λόγια, η εμπειρία της εξορίας ή της αυτοεξορίας ενοφθαλμίζεται στον νου του πρόσφυγα, γίνεται αναπόσπαστο

τμήμα της προσωπικότητάς του, σχηματίζει το περίγραμμα των ιδεών του. Νομίζω ότι αυτή την αντίληψη εξέφραζε, μερικά χρόνια αργότερα, και ο Έριχ Άουερμπαχ, όταν αναλογιζόμενος το πρόσφατο παρελθόν, έγραφε: «Οι ρίζες των προβλημάτων που θέτω και των προθέσεων των κειμένων μου βρίσκονται στην προσωπική, και όχι μόνο στην επιστημονική, διαδρομή μου». Προφανέστατα, η αναφορά στην «προσωπική διαδρομή» (*meine eigene Erfahrung*) σχετιζόταν με τα χρόνια που είχε ζήσει εκπατρισμένος στην Τουρκία, όπου και έγραψε το μείζον έργο του *Μίμησις*, και εν συνεχεία στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Το εξαιρετικό δοκίμιο με τον πικρόχολο τίτλο «Εμείς οι πρόσφυγες», το οποίο έγραψε η Χάνα Άρεντ λίγο περισσότερο από έναν χρόνο αφού του (1941) είχε εγκατασταθεί στη Νέα Υόρκη δείχνει πόσο πολύτιμο μπορεί να είναι ένα τέτοιου είδους, αυτοβιογραφικής χροιάς, κείμενο. Όπως πιθανόν γνωρίζετε, προτού περάσει τον Ατλαντικό, η Άρεντ είχε ζήσει αρκετά χρόνια στη Γαλλία ως πρόσφυγας, και επομένως είχε την «ευκαιρία» να σκεφτεί την κατάσταση στην οποία ζούσαν τόσο η ίδια όσο και άλλοι που είχαν αντίστοιχη με τη δική της μοίρα: «Χάσαμε το σπίτι μας, δηλαδή την οικειότητα της καθημερινής ζωής. Χάσαμε τη δουλειά μας, δηλαδή την πεποίθηση ότι κάνουμε κάτι χρήσιμο σε αυτόν τον κόσμο. Χάσαμε τη γλώσσα μας, δηλαδή τη φυσικότητα των αντιδράσεών μας, την απλότητα των κινήσεών μας, την ανεπιτήδευτη έκφραση των συναισθημάτων μας. Αφήσαμε πίσω τους συγγενείς μας στα πολωνικά γκέτο, οι καλύτεροί μας φίλοι εξοντώθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, κι αυτό σήμαινε ένα βαθύ ρήγμα στην ιδιωτική μας ζωή».

Φυσικά, η Άρεντ δεν μιλούσε μόνο για τον εαυτό της. Μιλούσε για διανοούμενους αλλά και απλούς ανθρώπους, που είχαν την τραυματική εμπειρία της εκδίωξης από την πατρίδα τους. Από αυτήν την άποψη, δεν έχει σημασία αν κάποιος ήταν διανοούμενος ή όχι· η μεγάλη διαφορά είναι ότι, με τα κείμενά τους και τις αφηγήσεις τους, οι διανοούμενοι είναι σε θέση να μας περιγράψουν και να μας κάνουν να κατανοήσουμε το δράμα όλων εκείνων των εκατοντάδων χιλιάδων που έχουν κατά καιρούς βιώσει τον εκπατρισμό και την προσφυγιά. Στην περίπτωση των ιστορικών με τους οποίους ασχολούμαι, είμαστε τυχεροί γιατί έχουμε εκατοντάδες επιστολών τους που έγραψαν στη διάρκεια των περιπετειών τους, από την αναχώρησή τους από την Ευρώπη έως την άφιξή τους στη νέα τους πατρίδα.

Οι πρωταγωνιστές του δράματος που με απασχολεί στην έρευνά μου είναι έξι άντρες και μια γυναίκα. Αναφέροντας τα ονόματά τους, αλφαβητικά, αποτίνω έμμεσα και έναν φόρο τιμής στους κορυφαίους

της περιόδου 1930-2000 στο πεδίο της ιστορίας του Μεσαίωνα και των πρώιμων νεότερων χρόνων: Hans Baron, Felix Gilbert, Ernst Kantorowitz, Paul Oskar Kristeller, Roberto Sabatino Lopez, Leonardo Olshchki, και Helène Wieruszowski. Σίγουρα από τον βραχύ αυτό κατάλογο λείπουν αρκετοί σημαντικοί ιστορικοί. Ένας από αυτούς είναι αναμφισβήτητα ο Theodor Mommsen, ο οποίος έφυγε από την Ευρώπη το 1938 μαζί με τον καλό του φίλο Felix Gilbert, δίδαξε για λίγο στο Yale, και εν συνεχεία στο Cornell, όπου και αυτοκτόνησε το 1958, μόλις είχε περάσει τα πενήντα του έτη. Ο τραγικός του θάνατος, είκοσι χρόνια αφότου είχε φύγει από την Ευρώπη του ανερχόμενου ναζισμού, δείχνει να επιβεβαιώνει, δυστυχώς, τους στίχους της Ντομίν και την επισήμανση του Άουερμπαχ.

* * *

Όπως ήδη ανέφερα, η μοίρα αυτών των ιστορικών δεν ήταν πολύ διαφορετική από εκείνη άλλων εκπατρισμένων, εξόριστων και προσφύγων. Απλώς στην περίπτωσή τους, στις επιστολές τους και τις αναμνήσεις τους, αποτυπώνονται οι περιπέτειές τους και τα βάσανά τους: η οδυνηρή συνειδητοποίηση της κατάστασης όπως έτεινε να διαμορφωθεί στην πατρίδα τους, οι ταλαιπωρίες τους καθ' οδόν προς τον νέο τόπο εγκατάστασής τους, οι δυσκολίες προσαρμογής στα νέα επαγγελματικά και οικογενειακά δεδομένα, η δυσπιστία ή/και αντιπαλότητα με τις οποίες αντιμετώπιστηκαν από ορισμένους ακαδημαϊκούς κύκλους.

Η θλιβερή διαδρομή προς την εξορία όλων αυτών των λογίων ήταν λίγο-πολύ δεδομένη, και περιλάμβανε ορισμένες κοινές δοκιμασίες: απόλυσή τους από τους φορείς όπου εργάζονταν κατά τα προηγούμενα χρόνια, ή ακόμα και κατά τις προηγούμενες δεκαετίες· προετοιμασίες για αναγκαστική, συχνά άρον άρον, αναχώρηση· τρέξιμο από προξενείο σε προξενείο προκειμένου να εξασφαλιστούν τα απαραίτητα χαρτιά, αλλά και αναζήτηση των συχνά διόλου αμελητέων αναγκαίων χρημάτων για το ταξίδι· παρακάλια για συστατικές επιστολές σε βρετανούς ή αμερικανούς καθηγητές, τους οποίους ελάχιστα γνώριζαν· αντιμετώπιση κακότροπων και καχύποπτων γραφειοκρατών, των οποίων όμως η υπογραφή ήταν ζήτημα ζωής ή θανάτου για αυτούς τους απελπισμένους ανθρώπους των γραμμάτων. Αναφορές σε αυτές τις δοκιμασίες και ταλαιπωρίες υπάρχουν σε αυτοβιογραφικά κείμενα όλων τους. Και ας μην ξεχνάμε κάτι ακόμα: εκτός από τους λόγιους που περιγράφουν τις περιπέτειές τους (σε επιστολές τους, στα ημερολόγιά τους και σε άλλα κείμενα) και που τελικά κατάφεραν να φτάσουν στον επιθυμητό προορισμό, υπήρξαν και άλλοι που δεν τα κατάφεραν, επειδή στάθηκαν

άτυχοι, επειδή σκόνταψαν σε κάποιο στενοκέφαλο γραφειοκράτη ή διπλωμάτη, ακόμα και επειδή οι ίδιοι δεν τόλμησαν τελικά να κάνουν το αποφασιστικό βήμα.

Αλλά και όταν πλέον έφθαναν στο Λονδίνο ή στη Νέα Υόρκη, είχαν καινούργια προβλήματα να αντιμετωπίσουν· από το να βρουν στέγη και τα πρώτα απαραίτητα για την επιβίωσή τους χρήματα, μέχρι τη δυσπιστία με την οποία γίνονταν δεκτοί από αμερικανούς συναδέλφους τους, επηρεασμένους από τις ξενοφοβικές και αντισημιτικές απόψεις που γνώριζαν ιδιαίτερη άνθηση και διάδοση την εποχή εκείνη. Κανένας από αυτούς τους νεοφερμένους αυτοεξόριστους δεν απέφυγε τέτοιου είδους προβλήματα. Ορισμένοι, όπως ο Felix Gilbert και—ίσως—ο Paul Oskar Kristeller, ήταν σχετικά τυχεροί. Άλλοι πάλι πέρασαν των παθών τους τον τάραχο.

Όπως ήδη είπα, οι διαδρομές των ιστορικών της μικροανάλυσής μου είναι λίγο-πολύ ανάλογες. Όλοι τους, χωρίς καμιά εξαίρεση, χρειάστηκε να κατανικήσουν παρόμοια εμπόδια. Παρόλα αυτά, κάποιοι τα κατάφεραν με μεγαλύτερη άνεση και επιδεξιότητα ενώ άλλοι υπέφεραν πολύ και δοκιμάστηκαν σκληρά. Έτσι, την ίδια εποχή, που ο Baron δεν κατόρθωσε ποτέ του να κατακτήσει μια πανεπιστημιακή έδρα, ο Felix Gilbert αναρριχήθηκε στις κορυφές του αμερικανικού ακαδημαϊκού πεδίου αφού εξελέγη καθηγητής Ιστορίας στο Institute of Advanced Study στο Princeton. Και ακόμα, μερικοί, όπως ο Kantorowicz και ο Kristeller, αντιμετώπιζαν τις δυσκολίες με ευγενική συγκατάβαση— μια κομψή συμπεριφορά, θα έλεγε κανείς, που δεν άφηνε να φανούν τα σημάδια της πικρίας. Αλλά για κάποιον, όπως ο Baron, που διέσχισε τον Ατλαντικό μαζί με γυναίκα και παιδιά, ήταν φυσικό να είναι αγχωμένος για την οικονομική του κατάσταση, και σίγουρα δεν άφηνε τις πιο ευχάριστες εντυπώσεις στους συνομιλητές του.

Δεν θα μιλήσω λεπτομερώς για καθέναν από αυτούς τους πρόσφυγες ιστορικούς. Θα αρκεστώ σε μερικές σκόρπιες παρατηρήσεις σε μια προσπάθεια να σας δώσω αφενός μια ιδέα των προβλημάτων που αντιμετώπισαν οι ίδιοι, και αφετέρου μια γεύση της αναλυτικής πρόκλησης που παρουσιάζουν οι ιστορίες τους για τον ιστορικό.

Ας αρχίσω με ένα σύντομο σκίτσο της Helène Wieruszowski, η οποία είχε γεννηθεί το 1893 σε μια μεσο-αστική οικογένεια εβραίων που είχαν ασπασθεί τον λουθηρανισμό λίγο πριν γεννηθεί η ίδια. Ο πατέρας της ήταν καθηγητής Νομικής στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας. Η κόρη είχε σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου υπό την εποπτεία του Friedrich Meinecke, ενός από τους εξέχοντες γερμανούς ιστορικούς

της γενιάς του. Παρ' όλο που η ίδια δεν είχε καταφέρει να διοριστεί σε μία πανεπιστημιακή θέση, με τη βοήθεια του Meinecke είχε αναλάβει καθήκοντα βιβλιοθηκονόμου στο Πανεπιστήμιο της Βόννης.

Τους μήνες που ακολούθησαν την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία τον Ιανουάριο του 1933, η Helène Wieruszowski ένωθε παραζαλισμένη, αποπροσανατολισμένη. Παρ' όλο που ήταν λουθηρανή, για το ναζιστικό καθεστώς ήταν εβραία, και επομένως δυνάμει θύμα των αντιεβραϊκών νόμων. Όταν το 1934 συμπλήρωνε τα απαραίτητα έγγραφα για να μεταναστέψει στις Ηνωμένες Πολιτείες, ένωσε αμήχανα. Να τι έγραφε η ίδια, με τα υποτυπώδη ακόμα τότε αγγλικά της: «Είμαι εβραϊκής καταγωγής αλλά προτεστάντισσα. [Αφού είχε γράψει αυτή τη φράση, η Wieruszowski άλλαξε γνώμη και, στη φράση «εβραϊκής καταγωγής» (of jewish origin), άλλαξε τη λέξη *origin* με τη λέξη *stock*, μεταφράζοντας, υποθέτω, τη γερμανική λέξη *stamm*]. [...] Το 1928 πέρασα με επιτυχία τις εξετάσεις για μια θέση βιβλιοθηκονόμου στην Πρωσική Βιβλιοθήκη του Βερολίνου. Διορίστηκα βιβλιοθηκάριος στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Βόννης. Παρέμεινα σε αυτή τη θέση έως τον Φεβρουάριο του 1934, οπότε και απολύθηκα, λόγω της νέας γερμανικής νομοθεσίας που αφορά πολίτες που ανήκουν στην εβραϊκή φυλή». Η σύγχυση στην οποία βρισκόταν αντανακλάται στα όσα έγραφε. Ήταν εβραία με φυλετικά κριτήρια, με θρησκευτικά κριτήρια, ή είχε απλώς κάποιους μακρινούς εβραίους προγόνους; Για μια γυναίκα ήδη 41 ετών προξενεί εντύπωση αυτή η αβεβαιότητα, αυτή η σύγχυση.

Οι περιπέτειες της Wieruszowski θα μπορούσαν να αποτελέσουν το σενάριο ενός συναρπαστικού χολιγουντιανού κινηματογραφικού έργου, με πρωταγωνιστές, ασφαλώς, τη Greta Garbo ή την Simone Signoret. Ήδη το 1934 είχε εγκαταλείψει τη Γερμανία για να εγκατασταθεί στην Ισπανία, όπου ήλπιζε να βρει μια θέση βοηθού σε κάποιο Τμήμα Μεσαιωνικής Ιστορίας. Αλλά λίγο μετά την άφιξή της στη Μαδρίτη την πρόλαβε ο Εμφύλιος Πόλεμος, και, για μια δεύτερη φορά, αναγκάστηκε να αλλάξει χώρα. Από τη Βαρκελώνη αναχώρησε το 1938 για την Ιταλία, όπου εγκαταστάθηκε στα περίχωρα της Φλωρεντίας και εργάστηκε παραδίδοντας ιδιαίτερα μαθήματα γερμανικών σε νεαρές Ιταλίδες. Το βιβλίο παρουσιών στη Biblioteca Nazionale της Φλωρεντίας δείχνει ότι ήταν θαμώνας της Βιβλιοθήκης, όπου άρχισε να ερευνά θέματα που θα συνέχιζαν να την απασχολούν αργότερα, στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αλλά μόλις δύο χρόνια μετά, με την εφαρμογή στην Ιταλία των αντιεβραϊκών νόμων τον Αύγουστο του 1938, για μια ακόμα φορά, άρχισε να ψάχνει πυρετωδώς έξοδο ασφαλείας. Μετά από σχεδόν απελπισμένες

προσπάθειες κατόρθωσε, εν τέλει, να βγάλει εισιτήριο με το τελευταίο υπερωκεάνιο από τη Νάπολη στη Νέα Υόρκη, όπου έφτασε το 1940 εξαντλημένη αλλά γεμάτη με ελπίδες.

Τα βάσανά της, όμως, δεν τελείωσαν με την άφιξή της στις Η.Π.Α. Ακόμη και μετά την εγκατάστασή της στη Βαλτιμόρη, όπως ίσως θα προέβλεπε κάποιος, οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η Wieruszowski ήταν πέραν όλων των άλλων, καθώς το φύλο της δυσχέραινε ακόμη περισσότερο την αποδοχή της από τους άνδρες αμερικανούς ιστορικούς. Ακόμα και μερικά χρόνια αργότερα, το 1942, ο επιφανής αμερικανός ιστορικός του Μεσαίωνα Sydney Painter σχολίαζε κακόβουλα: «Έχει την τάση, κοινή στις λόγιες γυναίκες της ηπειρωτικής Ευρώπης, να αδιαφορεί για την εμφάνισή της...». Ο Frederick Lane, κορυφαίος μεταξύ των ειδικών στην οικονομική ιστορία της μεσαιωνικής Βενετίας, ήταν λίγο νεότερος από την Helène Wieruszowski. Ωστόσο, όσα έγραφε για αυτήν ξεχείλιζαν από συγκαταβατική επιφυλακτικότητα: «Η προσαρμοστικότητα της στους αμερικανικούς εκπαιδευτικούς θεσμούς εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τον χαρακτήρα του προϊσταμένου της. Αν αυτός είναι κάποιος που υποστηρίζει να μπορεί να βασιστεί (κατά προτίμηση, μια γυναίκα της ηλικίας της ή λίγο μεγαλύτερή της), κάποιος που να έχει τις γνώσεις της, τη διακριτικότητα αλλά και την υπομονή ώστε να εξασφαλίσει τον σεβασμό της δεσποινίδας Wieruszowski, αλλά και να την καθοδηγεί ή ακόμα και να την νταντεύει, τότε η δεσποινίς Wieruszowski θα μπορούσε να αποδειχθεί εξαιρετικά συνεργάσιμη και αξιόπιστη ως καθηγήτρια...». Δεν είναι, λοιπόν, απορίας άξιον ότι η Helène Wieruszowski κατέληξε να διδάσκει σε ιδιωτικό λύκειο θηλέων, όπου μάλιστα, απ' ό,τι η ίδια έγραφε έπειτα από λίγα χρόνια, είχε να αντιμετωπίσει σοβαρά προβλήματα απειθαρχίας των μαθητριών της. Κατά τα άλλα βέβαια, ακόμα και κατά το διάστημα αυτό δεν έπαψε ποτέ να δημοσιεύει κείμενά της σχετικά με τη μεσαιωνική πολιτική σκέψη. Σημαντικό νομίζω ήταν το μικρό της βιβλίο για την ιστορία των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων στον Μεσαίωνα—ένας αναστοχασμός για το πώς είχαν αλλάξει και ξεπέσει, αν θέλετε, στην εποχή της τα πανεπιστήμια στη Γερμανία. Αμέσως μετά τον πόλεμο η Wieruszowski κατάφερε να βρει μία πανεπιστημιακή θέση αλλά είναι σημαντικό ότι μόνο λίγους μήνες μετά τη συνταξιοδότησή της έφυγε από την Αμερική και εγκαταστάθηκε στην Ελβετία, όπου απεβίωσε το 1978.

Ο Leonardo Olschki, γόνος της φημισμένης ιταλο-εβραϊκής οικογένειας εκδοτών και βιβλιοπωλών, εγκατεστημένων από τις αρχές του 20ού αιώνα στη Φλωρεντία, σπούδασε στη Γερμανία, όπου, με το πέρασμα

των χρόνων, είχε αναδειχτεί σε καθηγητή Ρομανικής Φιλολογίας στη Χαϊδελβέργη. Στο διάστημα λίγων χρόνων, ο Olschki απολύθηκε δύο φορές, διάκριση που προφανώς δεν τον ευχαρίστησε ιδιαίτερα. Μετά το 1933 όταν έχασε τη θέση του στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης, άρχισε να διδάσκει στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης, από το οποίο όμως επίσης απολύθηκε, με βάση τους ιταλικούς αντιεβραϊκούς νόμους του 1938. Λίγο αργότερα, αποφάσισε κι αυτός να αναζητήσει ένα καλύτερο μέλλον στις Ηνωμένες Πολιτείες. Στις 20 Ιανουαρίου 1939, ενώ προσπαθούσε να κανονίσει την εκεί μετάβασή του, ο Olschki έγραφε από τη Ρώμη, σχεδόν απελπισμένος, στον αδελφό του στη Φλωρεντία: «Τα έχω εντελώς χαμένα όταν σκέφτομαι ότι μπορεί σε λίγες μέρες να πρέπει να μαζέψω τα υπάρχοντά μου και να φύγω για το άγνωστο μέλλον. Εκεί δεν έχω εξασφαλίσει ακόμη ούτε επάγγελμα (θα πρέπει να το προσδιορίσω), ούτε θέση να με περιμένει (θα πρέπει να φροντίσω να δημιουργηθεί). Όσο για χρήματα, ούτε εδώ έχω, ούτε εκεί». Ο Olschki ήταν γεννημένος το 1885· επομένως, όταν τα έγραφε αυτά, ήταν σχεδόν 55 ετών, και οι προοπτικές του για μια νέα ζωή στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν ακόμα λιγότερο ενθαρρυντικές από αυτές των νεότερων αυτοεξόριστων συναδέλφων του.

Όπως και στην περίπτωση της Wieruszowski οι δυσκολίες του δεν σταμάτησαν με την άφιξή του στις Η.Π.Α. Πρώτα από όλα έπρεπε να αναζητήσει δουλειά, αλλά, λόγω ηλικίας και χαρακτήρα, γι' αυτόν το πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο. Μερικοί γνωστοί του ξεπελάγησαν όταν απέρριψε κατηγορηματικά τη θέση του ερευνητή βοηθού του Samuel Eliot Morrison στο Harvard, που του προσφέρθηκε, θεωρώντας τη—και δικαίως—πολύ κατώτερη των ακαδημαϊκών του τίτλων και προσόντων. Αυτή, ωστόσο, η αρνητική του απάντηση θα τον καταδίωκε τα επόμενα χρόνια, καθώς αρκετοί ήταν εκείνοι που δεν του πρότειναν καν άλλη θέση, θεωρώντας πως δεν θα τη δεχόταν αφού είχε «ήδη πει όχι στο Harvard». Αποτέλεσμα: καμιά θέση δεν του προτάθηκε έκτοτε, με επακόλουθο να παραμείνει ουσιαστικά άνεργος για την υπόλοιπη ζωή του. Η πικρία του από αυτή την έλλειψη προοπτικών, σε συνδυασμό με τον ήδη ευερέθιστο χαρακτήρα του, έκανε τον Olschki να γράφει, τον Φεβρουάριο του 1942, στον Paul Kristeller: «Αφότου διαπίστωσα ότι οι πόρτες έχουν κλείσει για έναν πρόσφυγα λόγιο ενώ σε άλλους δίνεται η δυνατότητα να πολυλογούν ασύστολα, αποσύρθηκα από αυτό το έτσι ή αλλιώς ανυπόφορο σινάφι». Λίγες μέρες αφότου ο φίλος του Ernst Kantorowitz άφησε το Berkeley για να πάει στο Princeton (τον Μάιο του 1955), ο Olschki παραπονιόταν πικρόχολα για τη

μοναξιά του: «Θαμμένος ζωντανός σε ένα αφιλόξενο και μισητό περιβάλλον, βαδίζω πάνω κάτω σαν φάντασμα...». Παράλληλα, ο Olschki ασκούσε έντονη κριτική στη νέα του πατρίδα για ό,τι εκείνος θεωρούσε τάση της να αποσυνδέει τη γνώση από την κουλτούρα της καθημερινής ζωής. Γράφοντας τον Δεκέμβριο του 1950 στον Paul Kristeller, άφηνε να φανεί η δυσφορία του: «Σε αυτή τη χώρα, οι πολιτισμικές και πνευματικές ενασχολήσεις είναι αποκομμένες από τη γενικότερη πορεία του έθνους· αποτελούν έναν ιδιαίτερο, ξεχωριστό κόσμο, χωρίς ευρύτερη σημασία και ευρύτερες συνέπειες. Αυτός είναι και ο λόγος που η Ιστορία των Ιδεών, ως πεδίο έρευνας και μελέτης, αλλά και ως ρουμπρίκα τριμηνιαίου περιοδικού, εξαντλείται σε περιορισμένου ενδιαφέροντος αντικείμενο, με ακαδημαϊκό, επαγγελματικό, βιβλιογραφικό κυρίως χαρακτήρα, χωρίς να εμβαθύνει στο τι είναι σημαντικό και κρίσιμο για την ιστορική έρευνα και την πρόοδο των ιστορικών σπουδών». Για αυτόν, όπως και σχεδόν για όλους τους πρόσφυγες, υπήρχε επιπλέον και το πρόβλημα της ξένης γλώσσας που έπρεπε να τη μάθει καλά, το οποίο ήταν πάντα εκεί για να του θυμίζει την ιδιότητα του εξόριστου. Ωστόσο, η απόγνωσή του δεν τον έκανε να χάνει το χιούμορ του. Το 1947 έγραφε στον παλιό του φίλο Kurt Vossler: «Μόνον ένας εμιγκρές γνωρίζει πόσοι κόποι απαιτούνται για να αποκτήσει κάποιος σωστό αλλά και προσωπικό ύφος σε μια γλώσσα που την έμαθε σε μεγάλη ηλικία. Εδώ, οι φίλοι μεταξύ μας, αποκαλούμε τα αγγλικά (d)esperando, και αυτός ο χαρακτηρισμός δεν απέχει πολύ από την αλήθεια».

Στην περίπτωση όσων δημοσίευσε ο Olschki κατά την αμερικανική του περίοδο, είναι ακόμα έντονη η τάση αναπροσανατολισμού των ενδιαφερόντων του προς κόσμους και πολιτισμούς οι οποίοι δεν τον είχαν απασχολήσει ιδιαίτερα έως τότε. Αφότου εγκαταστάθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες, έμαθε κινέζικα αρκετά καλά ώστε να γράφει ακόμα και ποιήματα σε αυτή τη γλώσσα, ενώ δημοσίευσε και μια βιογραφία του Μάρκο Πόλο, σε μια προσπάθεια να φωτίσει καλύτερα τις πρώτες επαφές μεταξύ Ευρώπης και Ασίας. Ακόμα και η γενική ιστορία του της γενέθλιας Ιταλίας χαρακτηριζόταν από μια αξιοθαύμαστη προσπάθεια να προσεγγιστεί το θέμα με τρόπο που να το κάνει προσιτό σε πολύ ευρύτερο κοινό.

Επιτρέψτε μου τώρα να ασχοληθώ για λίγα λεπτά με τις περιπέτειες του Hans Baron. Η δικιά του είναι μια περίπλοκη υπόθεση, στην οποία γλωσσική και οικονομική αβεβαιότητα, πληγωμένη υπερηφάνεια, επιφυλακτικότητα, για να μην πούμε φόβος, για το καινούργιο του περιβάλλον και για το μέλλον, αλλά επίσης αξιοσημείωτο πείσμα και αφιέρωση

στην έρευνά του εμπλέκονται σε μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα παραλλαγή της κατάστασης που είχε περιγράψει η Hannah Arendt. Ήδη το 1933, ο Baron είχε δείξει την ανθεκτικότητά του και εκφράσει τον θυμό του για τις επιλογές τις οποίες αντιμετώπιζε. Στις επιστολές στον δάσκαλό του, τον Walter Goetz, είναι εμφανές πόσο δύσκολη υπήρξε, για τον ίδιο, όσο ασφαλώς, και για άλλους εκπατρισμένους, η προσαρμογή στο νέο περιβάλλον. Σχεδόν αμέσως μετά την απόλυσή του από το Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, ο Baron άφηνε την οργή του και την απογοήτευσή του να ξεσπάσουν: «Ποιος θα μπορούσε να φανταστεί ότι συμπατριώτες (Volksgegnossen) με τους οποίους τον συνέδεαν ακατάλυτοι δεσμοί θα έχαναν το μέλλον τους, τον λαό τους (Volk), την πατρίδα τους, και γενικά ό,τι θεωρούσαν ιερό και όσιο». Σχεδόν έναν μήνα αργότερα, ο Baron έγραφε, απογοητευμένος: «Σε μια εποχή όπου τόσο θεοί έχουν αποδειχθεί αναξιόπιστοι, η ζωή είχε απλώς πάψει να είναι ωραία. Ως Γερμανοί και ως εβραίοι που συμπάσχουμε με συγγενείς και φίλους μας, η οικονομική μας κατάσταση τείνει να γίνει απελπιστική. Παράλληλα, αντιδρώντας στις ταπεινώσεις που υφίσταται από τους Ναζί, η νεολαία μας στρέφεται προς έναν ακραία φυλετικό σιωνισμό». Και προσέθετε: «Είναι τόσο οδυνηρό να φεύγεις από την πατρίδα σου με τόσες αναμνήσεις ανθρώπινης ανεπάρκειας».

Ο Hans Baron, έχοντας καταφύγει στις Ηνωμένες Πολιτείες μαζί με τη γυναίκα του και τα δυο τους παιδιά, ήταν επόμενο να αγωνιά για το μέλλον του. Όντας όμως αγχωμένος, δεν άφηνε καλή εντύπωση σε όσους συναντούσε. Έτσι, η γραμματέας μιας επιτροπής που τη χρηματοδοτούσε το Ίδρυμα Rockefeller και είχε αποστολή να βοηθά εμικρέ λόγιους έγραφε στο σημειωματάριό της αφού συνάντησε τον Baron: «Ένας άνθρωπος καταρρακωμένος. [...] Τα νεύρα του είναι σπασμένα. Αγνώμων για όλα. Θέλει να του δοθεί επιδότηση για τις έρευνές του». Ένα από τα μεγάλα ονόματα της αμερικανικής ακαδημαϊκής ζωής κατά τις δεκαετίες του 1930 και του 1940, ο Lynn Thorndike του Πανεπιστημίου Columbia, απέρριπτε σαν ασήμαντες και ουσιαστικά άχρηστες τις μελέτες του Baron για τους ουμανιστές της Φλωρεντίας. Ωστόσο, ο Erwin Panofsky, επίσης αυτοεξόριστος από το Αμβούργο στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης (NYU), από τους κορυφαίους ιστορικούς τέχνης της γενιάς του, δεν δίστασε να ξεσκεπάσει τον Thorndike, αποδίδοντας στον γνωστό του αντισημιτισμό την κακόβουλη κριτική που ασκούσε στις εργασίες του Baron. Παρ' όλα αυτά, οι απαξιωτικές κρίσεις του Thorndike δεν ήταν εύκολο να αγνοηθούν ή να παρακαμφθούν, και έτσι ο Baron δεν μπόρεσε ποτέ να βρει θέση καθηγητή σε κάποιο από τα πανεπιστήμια της νέας του πατρίδας, όπως θα του άξιζε.

Ο χρόνος σήμερα δεν μου επιτρέπει να μιλήσω αναλυτικότερα για τον Baron, με τον οποίο, παρ' όλη τη διαφορά ηλικίας μας, είχαμε αναπτύξει μία στενή επιστημονική σχέση και προσωπική φιλία. Θα ήθελα όμως, να πω λίγα λόγια ακόμη για το πώς, εκτιμώ, ότι η εξορία επηρέασε την εργασία του ως ιστορικού. Χρόνια μετά τον θάνατό του, κάποια στιγμή μέσα στη δεκαετία του 1990, διάβασα μια σκέψη του Theodor Adorno, ότι γενικά κάθε εξόριστος διανοούμενος, χωρίς καμία εξαίρεση, είναι ακρωτηριασμένος. Είναι μια σκληρή άποψη και δεν ισχύει απαραίτητα για όλους τους εξόριστους διανοούμενους. Ωστόσο, τη στιγμή που τη διάβασα, σκέφτηκα σχεδόν αντανάκλαστικά τον Hans Baron, του οποίου το έργο αναμφίβολα ακρωτηριάστηκε από την εξορία.

Ήδη από τα τέλη του 1920, ο Baron είχε επικεντρωθεί σε ένα φιλόδοξο εγχείρημα, που με κανέναν τρόπο δεν περιοριζόταν στη μελέτη του φλωρεντινού ουμανισμού. Όπως ο ίδιος είχε επισημάνει σε ένα αυτοβιογραφικό του δοκίμιο της δεκαετίας του '60, η αρχική διάθεση των σπουδών του ήταν η αμφισβήτηση της επικρατούσας άποψης στη Γερμανία του ύστερου 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, ότι η νεωτερικότητα της Ευρώπης είχε τις ρίζες της στη γερμανική θρησκευτική μεταρρύθμιση, και ότι, με τη σειρά της, η Γερμανική Μεταρρύθμιση ήταν μια εξέλιξη τοπικών θρησκευτικών παραδόσεων. Ο Baron αμφισβήτησε αυτήν την τοπικιστική οπτική, αντικαθιστώντας την με το ουμανιστικό κίνημα που είχε, από την αρχή, τη φιλοδοξία να συμπεριλάβει ολόκληρη την Ευρώπη, και την Καθολική και την Ορθόδοξη. Με λίγα λόγια, από τα πρώτα στάδια της ακαδημαϊκής του ανάπτυξης, ο Baron είχε κατά νου μια πλήρη σειρά έργων που θα αντιμετώπιζαν συνολικά το θέμα της νεωτερικότητας της Ευρώπης. Η νεωτερικότητα, είχε επιμείνει, είχε γεννηθεί σε μια κοινωνία όπου υπήρχε εκεί «μια ελεύθερη τάξη πολιτών» οι οποίοι ανέπτυξαν «υψηλές ηθικές και διανοητικές δυνατότητες» εξαιτίας της συμμετοχής τους στις υποθέσεις του κράτους. Ταυτόχρονα, η πολιτική τους ελευθερία τους έδινε την απαραίτητη δημιουργική ενέργεια και κίνητρα για να ακολουθήσουν τα πολιτισμικά ενδιαφέροντά τους. Η Bildung (γερμανικός όρος που αναφέρεται στην αυτοκαλλιέργεια του ατόμου) ενισχύθηκε σημαντικά από τη ρεπουμπλικανική ελευθερία, καθώς υπήρχε μια πολύπλοκη «σύνδεση μεταξύ διανοητικής και πολιτικής δραστηριότητας». Την ίδια ακριβώς στιγμή που η φιλελεύθερη, αστική ευρωπαϊκή νεωτερικότητα αμφισβητιόταν από τα εθνικιστικά, ρομαντικά, αντιευρωπαϊκά κινήματα, ο Baron ενστερνιζόταν μια διαφορετική οπτική της ευρωπαϊκής ιστορίας. Στον πυρήνα αυτής της ιστορίας βρισκόταν μια κουλτούρα που δεν περιοριζόταν από εθνικιστικά όρια και

διαρέσεις. Η λατρεία του ισχυρού ηγέτη—είτε του Φρειδερίκου Β' είτε των ιταλών *signori*—και η ρομαντική, αναχρονιστική αντίληψη τοπικών και εθνικών παραδόσεων δεν συνέβαλαν στην ανάδυση της νεωτερικότητας. Στη βάση της θεωρίας του Βaron βρισκόταν το ουμανιστικό κίνημα που πρωτο-αναπτύχθηκε στη Φλωρεντία, του οποίου η κοινωνική δομή επέτρεπε σε διανοούμενους όπως ο Leonardo Bruni να διακηρύξουν τις αρετές της συμμετοχής του πολίτη στις υποθέσεις του κράτους.

Αυτή ήταν η φιλοδοξία του Βaron καθώς ξεκινούσε την καριέρα του. Η ζωή του τότε πήρε δρόμους που εκείνος, σίγουρα, δεν περίμενε. Από τα βιβλία και τις μονογραφίες, που θα συμπλήρωναν το ένα το άλλο για να παρουσιάσουν μια σφαιρική εικόνα της ιδέας του για την ευρωπαϊκή ιστορία, το μόνο μεγάλο έργο που ολοκλήρωσε ήταν το *Crisis*. Κατά την εκτίμησή μου, είναι λάθος να κριθεί το μεγάλο αυτό βιβλίο ως μια απλή ιστορική μονογραφία. Σίγουρα, η στερεότητα των επιστημονικών θεμελίων αυτού του έργου έχει αντέξει μεγάλες επιθέσεις, κάποιες από τις οποίες, όπως ο νεαρός γερμανός ιστορικός Martin Ruehl πρόσφατα έδειξε, δεν ήταν ελεύθερες αντισημιτικών αποχρώσεων. Αλλά ο Βaron, όποιες και αν ήταν οι ατέλειες της έρευνάς του, έγραψε ένα βιβλίο που, αν το δούμε στον καιρό του, είχε βαθείς ιδεολογικούς και πολιτικούς υπαινιγμούς. Έτσι, αυτό το βιβλίο είναι υποπροϊόν του ακρωτηριασμού του είδους που ανέφερε ο Adorno. Αλλά είναι επίσης και ένα βιβλίο του καιρού του, που αφουγκραζόταν τις εντάσεις και τις απειλές που μάστιζαν τις δημοκρατίες της Ευρώπης και συνεχίζουν να το κάνουν ακόμα και στις μέρες μας.

Αυτά σχετικά με τον Βaron. Σε γενικές γραμμές, κάποια από τα παραπάνω σχόλια ταιριάζουν και στις διαδρομές μερικών άλλων. Ο Roberto Lopez, που το 1938 έχασε την έδρα οικονομικής ιστορίας που κατείχε στο Πανεπιστήμιο της Γένοβας, εξαναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα του. Και αυτός, όταν έφτασε στις Η.Π.Α., δεν είχε καμία καλύτερη εναλλακτική από το να δεχτεί μια υποτροφία (Fellowship) ως μεταπτυχιακός φοιτητής και βοηθός έρευνας στο Πανεπιστήμιο του Wisconsin προκειμένου να κάνει διδακτορικές σπουδές. Αργότερα, αστεειεύοταν συχνά με την ακαδημαϊκή του υποβάθμιση. Φαίνεται όμως πως του ήταν ψυχικά επίπονο να συμβιβαστεί με την απώλεια ακαδημαϊκού κύρους και αξιοπρέπειας· η νοσταλγία για τον χαμένο κόσμο του αναδύεται συχνά στα κείμενα της αμερικανικής περιόδου της ζωής του.

Ο Ernst Kantorowicz έφτασε στη Νέα Υόρκη έχοντας ήδη αποκτήσει μια διφυή φήμη: ήταν ο συγγραφέας της αξιομνημόνευτης βιογραφίας του Αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β' αλλά και ένας διανοούμενος που, στα νεότερά του χρόνια, δεν είχε προσπαθήσει ιδιαίτερα να αποστα-

σιοποιηθεί από τη ναζιστική ιδεολογία. Μετά από πολλές δυσκολίες, και με την ισχυρή υποστήριξη του Maurice Bowra του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, ο Kantorowicz κατάφερε εν τέλει να βρει μια θέση στο Berkeley. Με τον μισθό του μπόρεσε για ένα διάστημα να στηρίξει τη μητέρα του που σχεδίαζε να διαφύγει στην Ελβετία. Αλλά όταν οι αποδοχές του στο Berkeley μειώθηκαν για δεύτερη φορά, του ήταν πλέον αδύνατο να συνεχίσει να της στέλνει χρήματα, και εκείνη, μολονότι είχε κατορθώσει να φθάσει στα σύνορα Γερμανίας-Ελβετίας, αναγκάστηκε να επιστρέψει σπίτι της. Όπως ήταν αναμενόμενο, συνελήφθη από τους Ναζί και οδηγήθηκε σε στρατόπεδο εξόντωσης όπου και πέθανε από καρδιακή προσβολή.

Οι εμπειρίες (η διαδρομή, το Erfahrung) όλων τους κάθε άλλο παρά ευχάριστες ή θετικές ήταν. Εκτός από τον προσωπικό τους Γολγοθά, οι περισσότεροι από αυτούς χρειάστηκε να γνωρίσουν και τη δοκιμασία της δολοφονίας αγαπημένων τους προσώπων. Οι γονείς του Baron, οι γονείς του Kristeller, η μητέρα του Kantorowitz, άφησαν όλοι την τελευταία τους πνοή σε στρατόπεδα εξόντωσης. Το ίδιο ίσχυε και για άλλους συγγενείς και φίλους τους, που έπεσαν θύματα της ναζιστικής βίας. Αυτοί οι λόγιοι δεν μπορούσαν ποτέ να ξεπεράσουν εντελώς τέτοιου είδους πικρές, τραυματικές εμπειρίες.

Θα ήθελα να κάνω μια ακόμα γενική παρατήρηση για τις τραυματικές εμπειρίες τους. Η εγκατάσταση στις Η.Π.Α. σπάνια οδηγούσε σε μια κατάσταση πνευματικής ηρεμίας. Αναντίρρητα, έτρεφαν όλοι ευγνωμοσύνη στη νέα τους πατρίδα που τους επέτρεψε να διασωθούν και να συνεχίσουν τη ζωή τους. Στις συνθήκες της εποχής αυτό ήταν ήδη ένα επίτευγμα. Παρόλα αυτά, και μ' όλη την αυτοπειθαρχία και μια παλαιομοδίτικη αίσθηση ευπρέπειας που τους διέκρινε, οι αμφιβολίες για τον νέο τρόπο ζωής τους ήταν επίμονες και έρχονται στην επιφάνεια στην αλληλογραφία και τις προσωπικές τους συζητήσεις. Δεν εξέφραζαν όλοι τη δυσαρέσκειά τους ρητά ή δυναμικά: διαφορετικές προσωπικότητες όπως ήταν έβρισκαν διαφορετικούς τρόπους έκφρασης για να εξωτερικεύσουν τις ανησυχίες τους. Και φυσικά, η μεταβολή συνθηκών στην προσωπική ή την επαγγελματική τους ζωή επηρέαζε αναλόγως τις απόψεις τους. Αν από τη μια μεριά ο Hans Baron μπορούσε να χτυπήσει το πόδι του στο έδαφος, και να δηλώσει αγέρωχα, με την άψογη γερμανική προφορά του: «είμαι, ξέρετε, Αμερικανός», στο άλλο άκρο του φάσματος, ο Paul Kristeller εξοργισμένος με το φοιτητικό κίνημα της δεκαετίας του 1960 στο Πανεπιστήμιο Columbia έφτανε στο εξωφρενικό σημείο να συγκρίνει τις Η.Π.Α. με τη ναζιστική Γερμανία.

Η αγωνία του Olschki για τη μοίρα του φαίνεται πως ήταν αδιάκοπη. Γράφοντας στον αδερφό του, Aldo, τον Νοέμβριο του 1945, ο Leonardo συλλογιζόταν με πικρία την επιστημονική πορεία του: «Έχοντας κάνει τον απολογισμό των δραστηριοτήτων και της ακαδημαϊκής μου παραγωγής, κατέληξα στο συμπέρασμα ότι το έργο μου καταστράφηκε στη Γερμανία, διακόπηκε στην Ιταλία και πνίγηκε στην Αμερική». Ποια ήταν η πατρίδα (*Heimat*) του Olschki; Έχασε το σπίτι του το 1933 και ποτέ δεν βρήκε άλλο. Το 1955, έξι χρόνια πριν από τον θάνατό του, σε γράμμα στον αδελφό του, αναφερόταν στη δυνατότητα επιστροφής του στην Ιταλία, αλλά, για πρακτικούς λόγους, απέρριψε αυτή την ιδέα. Συνέχιζε όμως: «Από την άλλη πλευρά, δεν έχω κανέναν λόγο να παραμείνω θαμμένος ζωντανός στο τέλος της γης... Παραμένει το πρόβλημα του πού να πάει κανείς, πού να μείνει για να τελειώσει τις μέρες του. Δεν έχω βρει, και ίσως ποτέ δεν θα βρω την απάντηση σ' αυτήν την ερώτηση».

Σε άλλες περιπτώσεις, πρέπει κανείς να διαβάσει ανάμεσα στις γραμμές επιφυλακτικών δηλώσεων. Τι νοήματα μπορούμε άραγε να εξάγουμε από τα γραφόμενα του Felix Gilbert, όταν, σε μεγάλη ηλικία, αναπολώντας τα ευρωπαϊκά χρόνια της νεότητάς του, συλλογιζόταν: «όταν είμαι στο Βερολίνο είμαι στοιχειωμένος από την εντύπωση ότι το έδαφος στο οποίο στέκομαι δεν είναι σταθερό»; Και τι να εικάσουμε από την ακόμη πιο σπαραχτική ημερολογιακή καταγραφή του Roberto Lopez το 1944, όταν ήταν ακόμα στο Wisconsin, που σημείωνε τον θάνατο του φίλου του Λέοναρντ: «Ο θάνατος του Λέοναρντ, αν και δεν ήταν εντελώς ξαφνικός, με πονάει βαθιά. Τώρα έχω και εγώ έναν νεκρό εδώ—και αυτό με φέρνει, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, πιο κοντά στην Αμερική».

Οι σιωπές είναι εξίσου αποκαλυπτικές με τις λέξεις για τα συναισθήματα αυτών των προσφύγων για τη νέα όπως και για την παλιά τους πατρίδα. Δεν υπάρχει πιο εύγλωττη σιωπή από αυτήν της Héléne Wieruszowski. Αφού βρήκε επιτέλους μια πανεπιστημιακή θέση μετά τον πόλεμο, αποσύρθηκε το 1961 και, λίγα χρόνια αργότερα, ήσυχα-ήσυχα, μάζεψε τα πράγματά της και άφησε τις Ηνωμένες Πολιτείες για πάντα. Επέλεξε το νέο της σπίτι όχι στη Γερμανία, ούτε στο Ισραήλ όπου είχε εγκατασταθεί η αδερφή της, ούτε στην Ισπανία ή την Ιταλία όπου έζησε για πρώτη φορά ως πρόσφυγας, αλλά στο Canton Ticino, όπου και πέθανε λίγα χρόνια αργότερα.

Για όλους τους τίθεται, λοιπόν, σχεδόν αυτομάτως, ένα ερώτημα: κατά πόσον αυτές οι προσωπικές δοκιμασίες και συμφορές επηρέασαν το επιστημονικό τους έργο; Στην περίπτωση του Baron είναι σχετικά εύκολο να δώσουμε μια απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Για τους άλ-

λους οι απαντήσεις δεν είναι πάντα εύκολες. Προφανώς, κάθε περίπτωση έχει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Ωστόσο, εξετάζοντας προσεκτικά τις επιστολές και τις καταγεγραμμένες αναμνήσεις αυτών των λογίων, μπορούν να εντοπιστούν, εκτός από ιδιαιτερότητες, κάποια κοινά στοιχεία. Η γνωστή φράση του Montaigne «nous pensons toujours ailleurs» (= η σκέψη μας είναι πάντα αλλού) ισχύει ίσως για όλους μας, ανεξαρτήτως συνθηκών και ιδιαίτερων γνωρισμάτων. Στην περίπτωση πάντως των εκπατρισμένων διανοουμένων, φαίνεται πως η αυτοεξορία και το σοκ που αυτή τους προκάλεσε εννόησε σε μεγάλο βαθμό το *resembler ailleurs*, πέρα από νοητικά σχήματα και λογοτεχνικά/ιστορικά αξιώματα, με όρους που ίσως δεν θα μπορούσε να φανταστεί κάποιος ο οποίος δεν έχει την οδυνηρή εμπειρία του εκπατρισμού. Ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάσης είναι η εστίαση στην Ευρώπη ως αναλυτική κατηγορία των επιστημονικών τους ενδιαφερόντων. Αναμφισβήτητα, και πριν ακόμη φύγουν από την πατρίδα τους, αυτοί οι λόγοι είχαν προσεγγίσει και μελετήσει πτυχές της ιστορίας της Ευρώπης, φιλολογικές ή ιστοριογραφικές, οικονομικές ή πολιτικές. Ωστόσο, στο εξής η ματιά τους στο ευρωπαϊκό παρελθόν θα επικεντρωνόταν πολύ λιγότερο σε επιμέρους πεδία. Όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον τους θα στρεφόταν προς τη γενική ιστορία της Ευρώπης και (δευτερευόντως, αλλά κάθε άλλο παρά παρεμπιπτόντως) στη σχέση μεταξύ ευρωπαϊκών και αμερικανικών παραδόσεων. Ας επανέλθω, όμως, στο βασικό μου ερώτημα. Επηρέασαν οι προσωπικές τους δοκιμασίες και συμφορές το επιστημονικό τους έργο;

Ας θυμηθούμε και πάλι τι έγραφε ο Auerbach λίγο πριν πεθάνει: «Οι ρίζες των προβλημάτων που θέτω και των προθέσεων των κειμένων μου βρίσκονται στην προσωπική, και όχι μόνο στην επιστημονική, διαδρομή μου». Μια «προσωπική διαδρομή» που βέβαια περιλάμβανε τα πλήγματα στην αξιοπρέπειά του, την απώλεια της θέσης του στο πανεπιστήμιο, τον υποχρεωτικό εκπατρισμό του, την αίσθηση ότι είναι πρόσφυγας (αρχικά στην Τουρκία, έπειτα στις Ηνωμένες Πολιτείες). Πώς θα μπορούσε κανείς να αποσυνδέσει το μείζον—ή τουλάχιστον, το πιο γνωστό—έργο του, το *Μίμησις*, από το γεγονός ότι γράφτηκε όταν ο Auerbach ζούσε αυτοεξόριστος στην Κωνσταντινούπολη και από το ότι πρόκειται για βιβλίο επικεντρωμένο στην ευρωπαϊκή λογοτεχνική και ουμανιστική παράδοση; Όπως έχει επισημάνει και ένας από τους πιο πρόσφατους μελετητές της σκέψης του Auerbach, στόχος του, γράφοντας το δοκίμιό του «Figura» όσο και το *Μίμησις*, ήταν «να αντικρούσει τις απόψεις περί αρείας φυλής και τη ναζιστική βαρβαρότητα,

οι οποίες, βασιμμένες στον ρατσισμό, στον σοβινισμό και στις μυθολογίες περί λαού, αίματος και γης, είχαν εξοβελίσει την Παλαιά Διαθήκη από τον χριστιανικό κανόνα, και κατ' επέκταση από την ευρωπαϊκή κουλτούρα και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό». Σε αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμες δυο επισημάνσεις· η πρώτη είναι «γεωγραφικού» χαρακτήρα: η προσέγγιση ενός θέματος όπως η Ρομανική Φιλολογία ήταν φυσικό να είναι δυσκολότερη από την Κωνσταντινούπολη ή από τη Βαλτιμόρη, απ' ό,τι από τη Γερμανία, όπου η πρόσβαση στις σχετικές πηγές ήταν οπωσδήποτε ευκολότερη. Εκτός από αυτό, ωστόσο, υπήρχε και μια αλλαγή—έστω ανεπαίσθητη ή υπόρρητη—στον τρόπο με τον οποίο έβλεπαν και προσέγγιζαν ο Auerbach ή ο Olschki την Ευρώπη. Ιδωμένη από την Τουρκία ή από τη Βαλτιμόρη στις Ηνωμένες Πολιτείες, η Ευρώπη, όχι πλέον τόσο ως γεωγραφική οντότητα όσο ως σύνολο ιδεών και αξιών, αποκτούσε άλλο βάρος· γινόταν ένα πρωτίστως πολιτισμικό σημείο αναφοράς, το οποίο ο εκπατρισμένος Auerbach επικαλούνταν σαν ιδεολογική ασπίδα.

Κατά ανάλογο λίγο-πολύ τρόπο, ο Roberto Lopez, σχεδόν από την πρώτη κιόλας στιγμή της εγκατάστασής του στις Ηνωμένες Πολιτείες, διεύρυνε τον ορίζοντα των ιστορικών του ενδιαφερόντων. Η προσαρμογή των επιστημονικών του ενδιαφερόντων ήταν παράλληλη με την προσαρμογή του στη νέα κατάσταση που αντιμετώπισε στην καινούργια του πατρίδα. Όσο ήταν στην Ιταλία, μελετούσε κυρίως αρχαικές πηγές, ιχνηλατώντας τις ρίζες του κεφαλαιοκρατικού συστήματος στις ναυτικές και εμπορικές δραστηριότητες των Γενοβέζων κατά τον Μεσαίωνα. Μετά την εγκατάστασή του στην Αμερική, η Ευρώπη γενικότερα έγινε το επίκεντρο του επιστημονικού του ενδιαφέροντος, ενώ «συνομιλητές του» θα γίνονταν σταδιακά αμερικανοί ιστορικοί που μελετούσαν κυρίως τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα. Όσο για τα τρία μείζονα έργα που έγραψε ο Lopez αφότου άρχισε να διδάσκει στο Yale το 1946, ήταν και τα τρία επικεντρωμένα στην Ευρώπη: το *The Birth of Europe* (1961), το *The Commercial Revolution of the Middle Ages* (1970), ίσως το πιο πολυδιαβασμένο βιβλίο της αμερικανικής του περιόδου, και το γλαφυρά γραμμένο όσο και εμβριθές *The Three Ages of the Italian Renaissance* (1971). Εν ολίγοις, η ιδιότητα του εκπατρισμένου υπήρξε για τον Lopez η αιτία της μετατόπισής του προς νέα ενδιαφέροντα, νέες ευαισθησίες, νέα θέματα προς μελέτη, αλλά και προς μια νέα αίσθηση των υποχρεώσεών του ως ιστορικού.

Θα μπορούσα να φέρω και άλλα παραδείγματα, προκειμένου να δείξω την αλλαγή οπτικής γωνίας—και συχνά τη διεύρυνση των ερευ-

νητικών οριζόντων—που χαρακτηρίζει τα έργα αυτών των εκπατρισμένων λογίων. Προφανώς, δεν αντέδρασαν όλοι τους με τον ίδιο ακριβώς τρόπο στις νέες συνθήκες. Έτσι, η αντίδραση του Felix Gilbert ήταν πολύ διαφορετική από εκείνη του Ernst Kantorowitz αν και για τους δυο οι εμπειρίες τους ως εκπατρισμένων και η μετεγκατάστασή τους στις Ηνωμένες Πολιτείες υπήρξαν καθοριστικής σημασίας. Και οι δυο τους έγραψαν έργα τα οποία δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στις ευρωπαϊκές παραδόσεις και στην επίδρασή τους στην ιστορική εξέλιξη της νέας τους πατρίδας, των Ηνωμένων Πολιτειών. Ωστόσο, ενώ ο Gilbert στο έξοχο βιβλίο του *To the Farewell Address* εντάσσει το φερώνυμο όσο και περιώνυμο αυτό ντοκουμέντο της αμερικανικής ιστορίας στα συμφραζόμενα της ευρωπαϊκής πολιτικής θεωρίας, κυρίως του 18ου αιώνα, το διάσημο μείζον έργο του Kantorowitz *The King's Two Bodies* θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εξαιρετική ερμηνεία της ευρωπαϊκής μεσαιωνικής πολιτικής/θεολογικής θεωρίας και του ρόλου των συμβολικών στοιχείων στα πρώτα έθνη-κράτη, αλλά και της διαφοροποίησης του ηγεμόνα ως προσώπου από την απρόσωπη, θεσμική περσόνα του.

Επίσης εξίσου εμφανείς υπήρξαν και οι διαφορές τους ως προς τη στάση τους απέναντι σε γεγονότα της εποχής τους. Στην περίπτωση του Kantorowitz, οι πεποιθήσεις του τον ώθησαν να μην αποδεχθεί κατά τη σκοτεινή περίοδο του μακαρθισμού, την απαίτηση του πανεπιστημίου όπου δίδασκε να υπογράψουν οι καθηγητές δήλωση νομιμοφροσύνης στην κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών και να αποκαλύψουν τυχόν ονόματα κομμουνιστών συναδέλφων τους που γνώριζαν. Ο Kantorowitz αρνήθηκε να υπογράψει και, για δεύτερη φορά στη ζωή του, απολύθηκε. Η μαχητική, αδιαπραγμάτευτη στάση του ως προς την υπεράσπιση των αρχών του τον διαφοροποιεί σαφώς από τον Gilbert και από τον ήπιο τρόπο με τον οποίο εκείνος συμπεριφέρθηκε μετά την εγκατάστασή του στις Ηνωμένες Πολιτείες. Εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, η καριέρα του Gilbert δεν φαίνεται να σημαδεύτηκε από προσωπικές και πνευματικές κρίσεις όπως αυτές που επηρέασαν καθοριστικά τον Baron, τον Kantorowitz, τον Olschki, τη Wieruszowski. Η πορεία του Gilbert προς την καθιέρωση στους κόλπους της αμερικανικής ακαδημαϊκής κοινότητας, με αποκορύφωμα τον διορισμό του ως μόνιμου καθηγητή στο Ινστιτούτο Ανώτερων Σπουδών του Princeton, υπήρξε ραγδαία και, απ' ό,τι φαίνεται, χωρίς προβλήματα. Άλλωστε, μάταια θα αναζητήσει κανείς στα έργα της αμερικανικής περιόδου του Gilbert κάποια άποψη που θα μπορούσε να προκαλέσει αντιπαραθέσεις ή να ανατρέψει κυρίαρχες στην ακαδημαϊκή κοινότητα αντιλήψεις. Οι προσεγ-

γίσεις του στις ιδέες της Αναγέννησης χαρακτηρίζονται από μελετημένη επιφυλακτικότητα, από προσπάθεια να αποφευχθεί η όποια εμπλοκή σε συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις με απόψεις συναδέλφων του, έστω και αν αυτές αφορούσαν ζητήματα που τον είχαν απασχολήσει προσωπικά. Έτσι, όταν ο Carlo Dionisotti επέκρινε, και μάλιστα σε ειρωνικό τόνο, την προσέγγιση του Gilbert στο *Istorie fiorentine* του Machiavelli, εκείνος επέλεξε να παραμείνει σιωπηλός. Η επαγγελματική αναγνώριση και ανέλιξη του Gilbert στις Ηνωμένες Πολιτείες συνδυάστηκε με την καταφανή επιφυλακτικότητά του να εκφράζει τις όποιες απόψεις και ιδέες του. Μπορεί μάλιστα κάποιος να αναρωτηθεί εάν αυτή η επιφυλακτικότητα ήταν έκφραση μιας βαθύτερης αίσθησης αποξένωσης, την οποία ο Gilbert μπορεί να είχε εσωτερικεύσει ως εξόριστος (κι αυτό, ανεξάρτητα από το προνομιακό περιβάλλον από το οποίο προερχόταν και από την επίσης προνομιακή αποδοχή που είχε στη νέα του πατρίδα).

Η ματιά μου στη μικρή ιστορία αυτών των προσφύγων λογίων ολοκληρώνεται—τουλάχιστον προς το παρόν—εδώ. Υπάρχει βέβαια, πάντοτε, η εύκολη λύση να θεωρήσει κάποιος πως αυτοί οι λόγιοι ανήκαν σε έναν κόσμο διαφορετικό—ίσως και πολύ μακρινό—από τον δικό μας. Προέρχονταν όλοι από οικογένειες της ευρωπαϊκής μεσαίας τάξης και όλοι τους, άλλος λιγότερο άλλος περισσότερο, κατάφεραν να ενσωματωθούν στο συχνά εξιδανικευμένο περιβάλλον της αμερικανικής ακαδημαϊκής κοινότητας. Φυσικά, όπως προσπάθησα να δείξω, η μετάβαση στο νέο περιβάλλον υπήρξε για όλους αυτούς δύσκολη, ενίοτε τραγική, ικανή να αφήσει στο βαθύτερο είναι τους ανεξίτηλα πνευματικά και ψυχολογικά ίχνη.

Ως επιμύθιο για τα ηθικά κυρίως προβλήματα που θέτει η μοίρα των σημερινών προσφύγων και των εκπατρισμένων της δεκαετίας του 1930 δεν έχω παρά να παραθέσω όσα έγραφε το 1942 η Hannah Arendt. Από αυτήν την άποψη, η σύγκριση των απελπισμένων που εγκαταλείπουν σήμερα τις χώρες τους με τους απελπισμένους διανοούμενους του τότε έχει ένα έρεισμα. Αφού, για όσους σήμερα αναζητούν μια γωνιά της Γης όπου να συνεχίσουν να ζουν, ισχύουν όσο ίσχυαν και για την ίδια και τους συναδέλφους της πριν από ογδόντα χρόνια:

Χάσαμε το σπίτι μας, δηλαδή την οικειότητα της καθημερινής ζωής. Χάσαμε τη δουλειά μας, δηλαδή την πεποίθηση ότι κάνουμε κάτι χρήσιμο σε αυτόν τον κόσμο. Χάσαμε τη γλώσσα μας, δηλαδή τη φυσικότητα των αντιδράσεών μας, την απλότητα των κινήσεών μας, την ανεπιτήδευτη έκφραση των συναισθημάτων μας. Αφήσαμε πίσω τους

συγγενείς μας στα πολωνικά γκέτο, οι καλύτεροί μας φίλοι εξοντώθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, κι αυτό σήμαινε ένα βαθύ ρήγμα στην ιδιωτική μας ζωή.

Αφήνω σε σας να κρίνετε αν αντηχούν απόηχοι του θρήνου της Arendt σε μία από τις επιστολές του Leonardo Olshki προς τον αδερφό του:

Θα έλεγα ότι από εκείνη τη μέρα δεν είχα ούτε μια ώρα πραγματικής ευτυχίας, καθώς νιώθω όλο και πιο αποξενωμένος από αυτό το περιβάλλον που μέσα του φαίνεται να θλίβομαι κάθε μέρα και περισσότερο. Ασφαλώς δεν ξέρω αν θα αισθανόμουν καλύτερα στην Ευρώπη, ούτε υποτιμώ τυφλά το προνόμιο του να βρίσκομαι εδώ, όπου τουλάχιστον μερικές ευχάριστες πλευρές του υλικού πολιτισμού κάνουν υποφερτή ακόμη και την κατάρρα του να βρίσκομαι εδώ. Αλλά μου έχει λείψει το πιο ουσιαστικό, και το βρήκα ονειρευόμενος: το παλιό μου περιβάλλον από το οποίο δεν απομακρύνθηκα ούτε για ένα λεπτό.

Anthony Molho
Emeritus Professor
European University Institute
Florence, Italy
Anthony.Molho@EUI.eu

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ADORNO, Theodor, W. 2007. *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- ANDERSON, Mark M. (επιμ.) 1998. *Hitler's Exiles: Personal Stories of the Flight from Nazi Germany to America*. New York: The New Press.
- ARENDR, Hannah, 1943. We Refugees. *The Menorah Journal* 31.1: 69–77 [ανατύπωση στο: ANDERSON (επιμ.) 1998, 253–62].
- AUERBACH, Erich 1958. *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*. Bern: Francke.

- AXELOS, Kostas 2014. *L'exil est la patrie de la pensée*. Paris: rue d'Ulm.
- BARON, Hans 1938. Franciscan Poverty and Civic Wealth as Factors in the Rise of Humanistic Thought. *Speculum* XIII: 1–37.
- _____, 1955. *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, 2 τόμοι. Princeton: Princeton University Press.
- DELLA TERZA, Dante 1986. Panofsky e Spitzer: La Diaspora negli Anni Trenta. *Belfagor* 41.1: 13–26.
- DIONISOTTI, Carlo 1980. *Machiavellerie. Storia e fortuna di Machiavelli*. Torino: Einaudi.
- DÖRNER, Anke 2005. *La vita spezzata. Leonardo Olschki: ein jüdischer Romanist zwischen Integration und Emigration*. Tübingen: Stauffenberg.
- EPSTEIN, Catherine 1991. Schicksalsgeschichte: Refugee Historians in the United States. Στο: Hartmut LEHMANN και James J. SHEEHAN (επιμ.), *An Interrupted Past. German-Speaking Refugee Historians in the United States After 1933*. Cambridge: Cambridge University Press, 116–34.
- EVELEIN, Johannes 2014. *Literary Exiles from Nazi Germany. Exemplarity and the Search for Meaning*. London: Boydell and Brewer.
- FLEMING, Donald και BAILYN, Bernard (επιμ.) 1969. *The Intellectual Migration: Europe and America, 1930-1960*. Cambridge, Mass.: The Belnap Press of the Harvard University Press.
- GILBERT, Felix 1977. *History: Choice and Commitment*. Cambridge, Mass.: The Harvard University Press.
- KANTOROWICZ, Ernst H. 1967. *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton: Princeton University Press.
- LERNER, Robert E. 2017. *Ernst Kantorowicz: A Life*. Princeton: Princeton University Press.
- LOPEZ, Roberto S. 1970. *The Three Ages of the Italian Renaissance*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- _____, 1972. *The Birth of Europe*. New York: M. Evans and Company.
- _____, 1976. *The Commercial Revolution in the Middle Ages, 950-1350*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MOLHO, Anthony 2008α. Hans Baron's Crisis. Στο: David S. PETERSON και Daniel E. BORNSTEIN (επιμ.), *Florence and Beyond: Culture, Society and Politics in Renaissance Italy. Essays in Honour of John M. Najemy*. Essays and Studies, 15. Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 61–90.
- _____, 2008β. Exile and the Values of Western Civilization: German Jewish Historians and American Studies on the Renaissance. Στο: Peter ARNADE και Michael ROCKE (επιμ.), *Power, Gender, and Ritual in Europe and the Americas: Essays in Memory of Richard C. Trexler*. Essays and Studies, 17. Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 316–37.
- _____, 2016. Besuch in Deutschland: Paul Oskar Kristeller in America. *I Tatti Studies in the Italian Renaissance* 19.2: 427–67.

- OLSCHKI, Leonardo 1954. *The Genius of Italy*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- RAZ-KRAKOTZKIN, Amnon 2007. *Exil et souveraineté. Judaïsme, sionisme et pensée binationale*, préface de Carlo Ginzburg. Paris: La fabrique.
- ROBINSON, Marc (επιμ.) 1994. *Altogether Elsewhere: Writers on Exile*. Boston/London: Faber and Faber.
- RUEHL, Martin A. 2016. *The Italian Renaissance in the German Historical Imagination, 1860-1930*. Cambridge: Cambridge University Press.
- STUART HUGHES, S. 1975. *The Sea Change: The Migration of Social Thought*. New York: Harper and Row.
- TRAVERSO, ENZO 2004. *La pensée dispersée : Figures de l'exil judéo-allemand*. Lignes: Léo Scheer.
- WIERUSZOWSKI, Hélène 1966. *The Medieval University: Masters, Students, Learning*. (An Anvil Original, γεν. επιμ. Louis Leo SNYDER.) Toronto/Princeton, N.J./New York/London: D. Van Nostrand.
- _____, 1971. *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy*. Storia e Letteratura, 121. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- ZAKAI, Avihu 2017. *Erich Auerbach and the Crisis of German Philology: The Humanist Tradition in Peril*. Springer International Publishing Switzerland.

